

Wittgensteinin Nachlass ja siitä toimitetut teokset

Tämä kirjoitus luo katsauksen Ludwig Wittgensteinin (1889–1951) kirjalliseen tuotantoon keskittyen erityisesti hänen kirjallisen jäämistönsä ja siitä toimitettujen teosten suhteisiin. Pyrkimykseni on valottaa Wittgensteinin teosten taustoja asettamalla ne laajempaan yhteyteensä ja samalla antaa joitakin suuntaviittoja sen suhteen, mihin kääntyä etsimään lisävalaistusta, jos yksittäiset tekstit eivät tunnu aukenevan. Tarkoitukseni on siis esittää jonkinlainen yleiskatsaus Wittgensteinin kirjalliseen tuotantoon ja auttaa sen parissa suunnistamista.

Wittgensteinin kirjallinen jäämistö tai *Nachlass*, josta hänen nimissään julkaistut kirjat *Tractatus* lukuun ottamatta on toimitettu¹, on hiljattain julkaistu kokonaisuudessaan elektronisena laitoksena². *Nachlass* käsittää kaiken kaikkiaan n. 20 000 sivua tekstiä. Lähteenä ovat Wittgensteinin filosofiset muistikirjat, käsi- ja konekirjoitukset sekä sanelut kollegoille ja oppilaille. Tämän materiaalin Bergenin Wittgenstein-arkistossa valmistettu laitos esittää kolmessa eri muodossa: 1) editoituna tekstinä, jossa Wittgensteinin teksteihin tekemät poistot ja korjaukset on toteutettu ja salakirjoitus käännetty tavalliseksi kirjoitukseksi, 2) 'editoimattomana' tekstinä, jossa korjaukset ja poistot ovat näkyvissä sekä salakirjoitus salakirjoitusta 3) faksimileina alkuperäisistä sivuista. Erityisesti 'editoimaton' versio (nk. diplomaattinen transkriptio) päästää lukijan hyvin lähelle alkuperäistä tekstiä ilman, että hän joutuu kuluttamaan aikaa ja energiaa Wittgensteinin käsialan tulkitsemiseen. (Vaikkakaan Wittgensteinin käsiala ei ole kaikkein vaikeimpia, sen lukeminen edellyttää erittäin hyvää saksan kielen taitoa.) *Nachlassista* on valmisteilla myös paperinen laitos, nk. *Wiener Ausgabe*. Tämä on kuitenkin vielä keskeneräinen. Ilmestyneiden viiden osan myötä toimitustyö on edennyt vasta 1930-luvun ensimmäiselle puoliskolle.

Bergenin editiossa julkaistun materiaalin lisäksi on julkaistu myös mm. luentoja sekä kirjeenvaihtoa. Myös kirjeenvaihdosta ollaan valmistelemassa elektronista kokonaiseditiota Brenner-Archivissa Innsbruckissa, mutta esimerkiksi kirjeenvaihtoa Russellin, *Tractatus* ensimmäisen kääntäjän C. K. Ogdenin ja eräiden muiden kanssa on julkaistu kirjoina jo aiemmin. Niin ikään muita henkilökohtaisempia päiväkirjoja on jo julkaistu tai tullaan julkaisemaan. (Tämänkin tiimoilta työtä tehdään Brenner-Archivissa.) Mahdollisesti kaikki elektroninen materiaali tulee jossakin vaiheessa olemaan luettavissa internetin kautta, jolloin

se muodostaa yhden suuren kokonaisuuden. Jo nyt huomattava osa siitä (*Nachlass*, Past Masters -sarjassa julkaistut Wittgensteinin teosten englanninnokset, *Collected Works*, kirjeenvaihtoa, luentoja sekä muuta materiaalia) on tarjolla internetissä InteLex-yhtiön kautta.³ Eurooppalaisena yhteistyönä ollaan valmistelemassa myös erityistä elektronista versiota *Nachlassista*, joka yhdistää tekstiä kommentaarin kanssa sekä tekee mahdolliseksi Wittgensteinin huomautusten erilaisten versioiden tarkastelun hyperlinkkien kautta. Tämä työ on vielä alkuvaiheessa, mutta koeversio siitä tullaan julkaisemaan lähiaikoina Bergenin yliopiston Wittgenstein-arkiston internetsivuilla.⁴

Mitä tulee itse *Nachlassiin*, sen tekstit on enimmäkseen kirjoitettu saksaksi. Se sisältää kuitenkin myös kirjoituksia ja saneluita englanniksi: esim. esitelmiä ja luentoja sekä jo vuonna 1958 julkaistun, niin kutsutun *Blue Bookin* (suom. *Sininen kirja*). Vaikka *Nachlassiin* sisältyy myös *Tractatus* sekä luentojen valmisteluun liittyvää materiaalia, voisi sitä ehkä luonnehtia ennen kaikkea valtaiseksi dokumentiksi Wittgensteinin yrityksestä kirjoittaa kirja filosofiastaan *Tractatus* jälkeen. Sillä vaikka kaikki tekstit eivät suinkaan ole yrityksiä kirjoittaa itse varsinaista kirjaa, osa liittyy ehdottomasti läheisesti sen valmistelutyöhön. Tämän kirjan kirjoittaminen oli Wittgensteinin keskeinen projekti 1930-luvun alusta 1940-luvun loppuun ja sen tulos on postuumisti julkaistu *Philosophische Untersuchungen*, suom. *Filosofisia tutkimuksia*. Edellä mainittujen lisäksi myös tekstit vuosilta 1949–1951 voidaan lukea tähän projektiin kuulumattomiksi.⁵

Vaikuttavasta sivumäärästään huolimatta *Nachlass* on jossakin määrin repetitiivinen. On tavallista, että sama huomautus esiintyy *Nachlassissa* useammin kuin kerran, joskin kenties hieman eri tavoin muotoiltuna ja ehkä erilaisessa kontekstissa. Toisaalta juuri nämä erilaiset muotoilut ja kontekstin muutokset ovat tärkeä apu Wittgensteinin ajatusten tulkinnassa. Huomautusten erilaisten rinnakkaisten muotoilujen ja niiden genesiksen jäljittäminen auttaa ymmärtämään Wittgensteinin usein hyvin tiiviitä huomautuksia ja voi auttaa ratkaisevasti niiden tulkinnassa.⁶

Nachlassin rakenteesta voitaisiin sanoa, että Wittgenstein työsti filosofiaansa kirjallisesti ikään kuin kolmessa tasossa. Ensimmäisen tason muodostavat taskumuistikirjat, joissa Wittgenstein usein yrittää löytää muotoiluja ajatuksilleen pyrkimättä varsinaisesti luomaan mitään yhtenäistä (edes lyhyempää) tekstikokonaisuutta. Näissä muistikirjoissa voi ikään kuin nähdä Wittgensteinin ajattelevan kynällään: lähestyvän samaa asiaa uudestaan ja uudestaan yrittäen tavoittaa sen, mitä hän haluaisi sanoa. Toisen tason muodostavat muistikirjat, joita Wittgenstein kutsuu niteiksi (*Band*). Niteet muodostavat kaksi numeroitua sarjaa: I–XVIII vuosilta 1929–40 (MSS 105–122) ja ilmeisesti alun perin jatkuva sarja A–S vuosilta 1941–49 (MSS 124, 128–138, 142 ja 144). Taskumuistikirjoihin kirjoitettuja huomautuksia on kirjoitettu puhtaaksi näihin niteisiin ja ylipäänsä niiden puhtaaksikirjoituksen aste on taskumuistikirjoja korkeampi. Kolmannen tason muodostavat konekirjoitukset, jotka on saneltu niteiden pohjalta. On kuitenkin tärkeä huomata, että tämä jaottelu on yksinkertaistus. Vaikka voidaan erottaa tällaisia kolmen tyyppisiä lähteitä, erilaisten tekstien suhteet ovat monimutkaisempia. Ei voida väittää, että uudet huo-

mautukset aina kirjattaisiin ensin taskumuistikirjoihin tai edes niteisiin. Huomautuksia on kirjoitettu puhtaaksi myös muistikirjoihin, joita Wittgenstein ei nimennyt niteiksi. Konekirjoitukset voivat niin ikään toimia muiden käsi- ja konekirjoitusten pohjana.

Wittgensteinin filosofian tulkintaa silmällä pitäen tavallaan neljännen, viidennen ja kuudennen tason edellisten tekstien rinnalle muodostavat Wittgensteinin sanelut kollegoille ja oppilaille, oppilaiden ja G. E. Mooren muistiinpanot Wittgensteinin luennoilta ja muista keskusteluista sekä lopuksi yhteistyössä Friedrich Waismannin kanssa tuotettu materiaali. 1930-luvulla Wittgenstein työskenteli aktiivisessa yhteistyössä Waismannin kanssa pyrkimyksenä tuottaa yleisesitys filosofiastaan. Työnimenä oli *Logik, Sprache, Philosophie* ja teosta jopa mainostettiin *Erkenntnis*-lehdessä. Ongelmaksi muodostui kuitenkin Wittgensteinin jatkuva tarve ajatella näkemyksiään uusiksi ja kenties hänen kehittyvät ideansa filosofian vaatimasta kirjallisesta esitystavasta. Lopullisesti projekti haudattiin sen taustahahmon Moritz Schlickin kuoleman jälkeen 1936.⁷ Waismannin tältä pohjalta myöhemmin laatima, mainittua työnimeä kantava teos (engl. *Principles of Linguistic Philosophy*) muodostaa mielestäni silti yhä yhden parhaista johdannoista Wittgensteinin filosofiaan, joten sen soisi tulevan löydettyksi uudelleen. Wittgensteinin ja Waismanniin yhdessä tuottamat tekstit on julkaistu viime vuonna saksalais-englantilaisena laitoksena (ja jo aiemmin ranskaksi). Ilmeisesti tämä koelma antaa varsin luotettavan kuvan Wittgensteinin näkemyksistä 1930-luvun puolivälissä.

Seuraavassa käsittelem hieman yksityiskohtaisemmin Wittgensteinin julkaistuja teoksia ja niiden suhteita materiaaliin *Nachlassissa*.

1. *Tractatus logico-philosophicus*

Wittgensteinin filosofisista teoksista *Tractatus* on ainoa hänen eläessään julkaistu. Se valmistui 1918 ja julkaistiin alun perin 1921 Wilhelm Ostwaldin julkaisemassa sarjassa *Annalen der Naturphilosophie* sekä 1922 saksalais-englantilaisena laitoksena Routledge & Kegan Paulin kustantamana. *Tractatus* kirjoittamiseen liittyvää materiaalia ei ole säilynyt kovin paljoa. Tietävästi Wittgenstein tuhosi polttamalla muistikirjojaan tuolta ajalta. von Wrightin arvion mukaan tuhottuja muistikirjoja saattaisi olla neljä kappaletta⁸. Säilyneitä muistikirjoja on niin ikään neljä kappaletta (MS 101–104)⁹. Näistä MSS 101–103 on julkaistu nimellä *Notebooks 1914–1916* (Blackwell; saksalais-englantilainen laitos) tai *Tagebücher 1914–1916* (Suhrkamp). *Notebooks/Tagebücher*-kokoelmassa on lisäksi mukana Wittgensteinin kirjoitus ”Notes on Logic” vuodelta 1913 (TS 201A1/2) sekä sanelu G. E. Moorelle vuodelta 1914 (MS 301). Nämä varhaiset tekstit (molemmat ovat alun perin englanninkielisiä) valottavat Wittgensteinin ajattelua sen varhaisessa kehitysvaiheessa. Ikävä kyllä vuoden 1916 jälkeiseltä ajalta peräisin olevien muistikirjojen puuttuminen jättäneek aukon siihen, mitä voidaan tietää *Tractatus*seen johtaneen työn viime vaiheista ja Wittgensteinin ideoiden kehityksestä.

Edellisten tekstien lisäksi on julkaistu nk. *Prototractatus* (MS 104). Tämä on varhainen versio *Tractatus*sesta, joka

vastaa jo varsin pitkälle lopullista versiota. Bergenin elektroninen laitos sisältää lisäksi kolme *Tractatus*sen konekirjoitettua versiota (TSS 202–204), joissa on Wittgensteinin renumerointoja.

Suhrkamp on julkaissut *Tractatus*sen kriittisen laitoksen (1989), jossa kirjan teksti on painettu aukeaman vasemmalle sivulle ja aukeaman oikealle sivulle on valikoitu huomautuksia yllä mainituista saneluista, muistikirjoista ja *Prototractatus*sesta sekä viittauksia näihin teksteihin. Laitokseen sisältyy myös *Prototractatus* kokonaisuudessaan ja Bertrand Russellin kirjoittama johdanto *Tractatus*seen. Toimittajien perinpohjainen esipuhe antaa tietoa teoksen syntyyn liittyvistä käsi- ja konekirjoituksista.

2. *Lecture on Ethics, Some Remarks on Logical Form ja Philosophische Bemerkungen, Bemerkungen über Frazers Golden Bough*

*Tractatus*sen valmistumisen jälkeen Wittgenstein lopetti aktiivisen filosofian harrastuksen lähes kymmeneksi vuodeksi toimien mm. kansakoulun opettajana maaseudulla ja luostarin puutarhurina. Ilmeisesti ainakin osasy tähän vetäytymiseen oli Wittgensteinin kokemus siitä, ettei hän ollut tullut filosofisesti ymmärretyksi.¹⁰ Tuona aikana Wittgenstein kuitenkin kävi keskusteluja mm. Frank Ramseyen kanssa ja siirryttyään takaisin Wieniin myös Wienin piirin jäsenten kanssa, vaikkakaan ei ollut koskaan piirin varsinainen jäsen. Näitä keskusteluja on kirjattu ja julkaistu koelmassa *Wittgenstein und der Wiener Kreis*. Vuonna 1929 Wittgenstein palasi Cambridgeen, jossa oli opiskellut ennen I maailmansotaa ja filosofian pariin.

Otsikossa mainituista teksteistä kaksi ensimmäistä ovat Wittgensteinin esitelmää vuodelta 1929, siis Cambridgeen paluun jälkeen. Bergenin laitokseen sisältyy erilaisia versioita The Heretics Societyssä pidetystä *Esitelmästä etiikka*: konekirjoitus (TS 207) sekä kaksi käsin kirjoitettua, Wittgensteinin korjailemaa versiota (MSS 139a ja 139b). *Huomautuksia loogisesta muodosta* oli tarkoitettu esitelmäksi Aristotelian Societyn ja Mind-yhdistyksen yhteisessä kokouksessa, mutta Wittgenstein puhui paikan päällä äärettömän käsitteestä matematiikassa. *Huomautuksia loogisesta muodosta* kehittää tiettyjä *Tractatus*sen teemoja eteenpäin ja edustaa tässä mielessä *Tractatus*sen lähestymistapaa filosofisiin kysymyksiin. Myöhemmin Wittgenstein suhtautui siihen varsin kriittisesti luonnehtien sitä arvottomaksi¹¹. Molemmat esitelmät on julkaistu myös kokoelmassa *Philosophical Occasions* (suomeksi kokoelmassa *Kirjoituksia 1929–1938*).

Philosophische Bemerkungen eli *Filosofisia huomautuksia* (TS 209) on Wittgensteinin laatima kooste huomautuksista, jotka ovat peräisin niteistä MSS 105–108 vuosilta 1929–30. Ilmeisesti tätä konekirjoitusta käytettiin mm. haettaessa Wittgensteinille Research Fellowshipia Cambridgesta.¹² Kuten kahden ensin mainitun tekstin kohdalla myös *Filosofisten huomautuksien* ajatusmaailma on vielä lähellä *Tractatus*ta (vaikkakin ehkä kauempana kuin *Huomautuksia loogisesta muodosta*, joka liittyy niteiden MSS 105 ja 106 aikaan). Sikäli kuin halutaan puhua Wittgensteinin käännteestä

hänen myöhäisfilosofiaansa, tämä käänne on ilmeisesti ajoitettava aikaan näiden tekstien jälkeen.¹³

Tekstikokonaisuus, joka tunnetaan nimellä *Huomautuksia Frazerin teokseen* The Golden Bough kommentoi kriittisesti antropologi Frazerin tapaa lähestyä rittejä ja rituaaleja, mitä taustaa vasten Wittgenstein hahmottelee vaihtoehtoista lähestymistapaa ja filosofiakäsitystään. Tämä tekstikokonaisuus koostuu kahdesta eri aikoina tehdystä huomautuskokoelmasta. Näistä ensimmäinen ryhmä on alun perin kirjoitettu niteeseen MS 110 (1931) muiden filosofisten huomautusten joukkoon. Kiinnostavasti eräät *Filosofisten tutkimusten* varhaisimmat huomautukset ovat peräisin tästä niteestä ja Frazeria koskevien huomautusten joukosta; esim. yleiskatsauksellisuuden käsitettä koskevan huomautuksen § 122 ensimuotoilu.¹⁴ MS 110:n Frazeria koskevat huomautukset on kirjoitettu puhtaaksi konekirjoitukseen TS 211. Toinen sarja Frazeria koskevia huomautuksia löytyy myöhemmästä muistikirjasta MS 143 (oletettavasti vuodelta 1936). *Huomautuksia Frazerin teokseen* The Golden Bough ilmestyi alun perin 1967 *Synthese*-lehdessä Rheesin editoimana, mutta siitä on julkaistu myös muita erilaisia versioita. Se löytyy myös kokoelmasta *Philosophical Occasions* sekä suppeampi versio kokoelmasta *Kirjoituksia 1929–1938*.

Opiskelijoiden kirjaamia Wittgensteinin vuosien 1930–1932 luentoja on julkaistu nimellä *Wittgenstein's Lectures Cambridge 1930–1932*.

3. Philosophische Grammatik

Philosophische Grammatikin (ei suomennettu) päärunon muodostaa nk. *Big Typescript* eli TS 213 (vuosilta 1932–33; käsittää 776 konekirjoitettua sivua.). Tätä *Philosophische Grammatikin* toimittaja Rush Rhees on saatesanojensa mukaan toimittanut Wittgensteinin siihen merkitsemien korjausten ja kommenttien tai ohjeiden mukaan.¹⁵ Täten alkuperäinen teksti on myös lyhentynyt. *Philosophische Grammatikista* Rhees on jättänyt pois esim. *Big Typescriptin* filosofian käsitettä ja metodeita koskevan luvun, mikä on herättänyt kritiikkiä ja synnyttänyt keskustelua.¹⁶

TS 213:n matematiikkaa käsittelevä toinen osa on puolestaan julkaistu sellaisenaan *Philosophische Grammatikin* osana II. Alkuperäisessä TS 213:n toisen osan konekirjoituksessa ei ole myöskään Wittgensteinin reunamerkintöjä samalla tavoin kuin sen ensimmäisessä osassa.¹⁷

Rhees ei yksilöi, mitä lähteitä (käsi-/konekirjoituksia) hän on käyttänyt *Philosophische Grammatikin* toimitustyössä. Voidaan silti identifioida ainakin neljä keskeistä lähdettä: MS 114:n alkuosa (1933), johon Wittgenstein alkoi työstää TS 213:n teemoja sen valmistumisen jälkeen. Rhees on käyttänyt myös käsikirjoituksia MS 115 (1933–34), MS 140 (1937) ja MS 116:n alkuosaa (s. 1–135) (1937–38), joihin Wittgenstein on niin ikään edelleen työstänyt TS213:n teemoja. (Mm. 'merkityksen ongelma' on keskeinen MSS 114–116:ssa ja MS 140:ssa.)¹⁸

4. The Blue and Brown Books

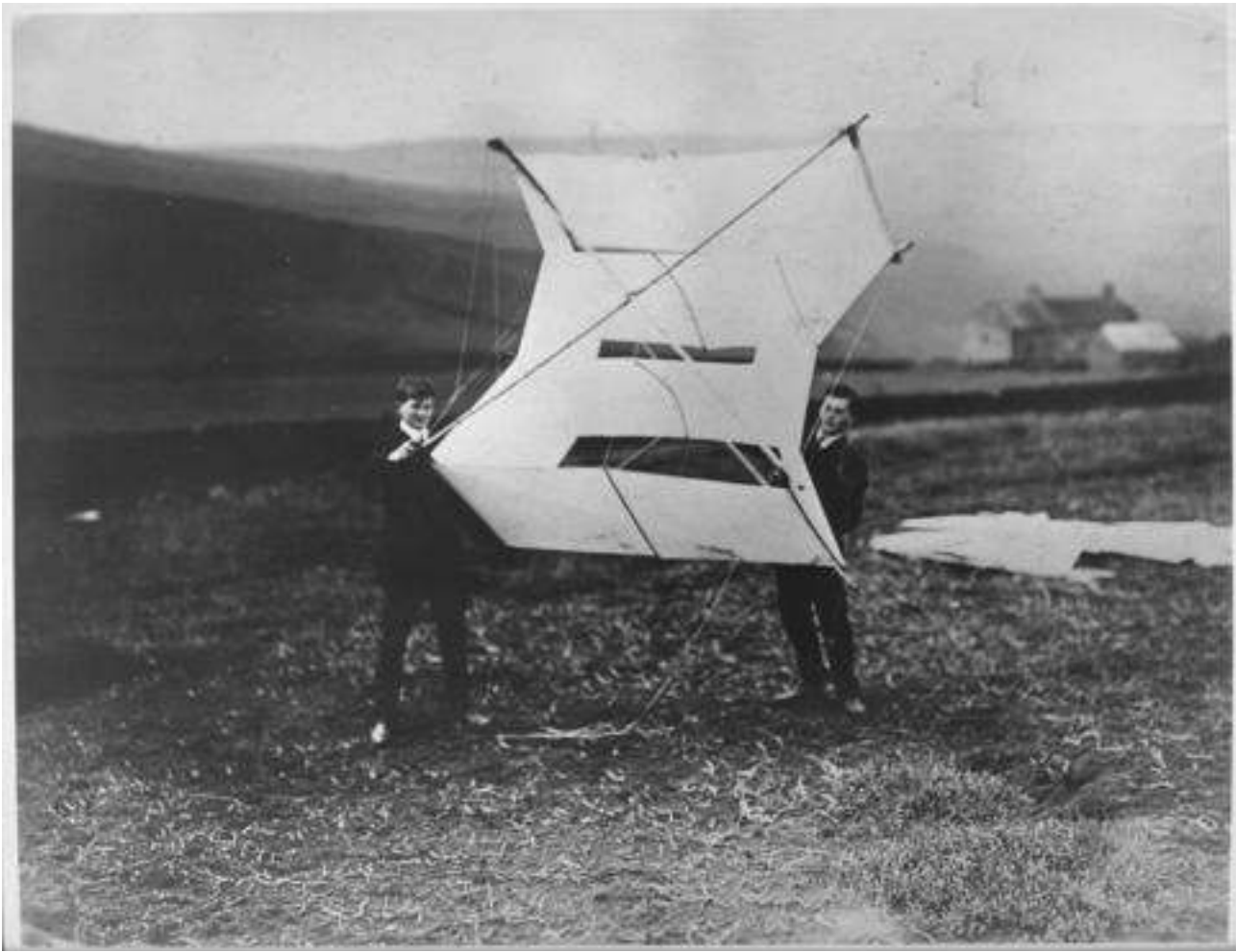
Sininen ja Ruskea kirja ovat Wittgensteinin saneluita oppilailleen Cambridgessa vuosina 1933–34 ja 1934–35. *Nachlassissa* ne ovat sanelut MSS 309 ja 310. Wittgensteinin toteaa sanelun ideasta kirjeessään Russellille, että sen tarkoitus oli antaa oppilaille jotain kannettavaa kotiin, ellei päässä niin ainakin käsissä¹⁹. Kenties näitä tekstejä voidaan luonnehtia ennen kaikkea yritykseksi esittää esimerkein tietty tapa tai tapoja lähestyä filosofisia ongelmia. Jos *Sinistä ja Ruskeaa kirjaa* nimittäin lähestyy haluten löytää niistä vastauksia joihinkin tiettyihin filosofisiin kysymyksiin, on odotettavissa melko varma pettymys. Keskustelu poukkoilee aiheesta toiseen nopealla tempolla ja siksi ratkaisuisista, joita tekstin oletetaan tarjoavan, on vaikea ellei mahdoton saada selvää. Jos kuitenkin omaksutaan mainitsemäni toinen näkökulma, poukkoileva tunnelma katoaa. Tässä tapauksessa tekstin ei siis ehkä pitäisi odottaa tarjoavan ratkaisuja, vaan opastavan niiden etsimiseen.

Sinisen ja Ruskean kirjan rinnalla on kiinnostava lukea niin kutsuttua *Keltaista kirjaa*, joka on oppilaiden muistiinpanoja keskusteluista *Sinisen ja Ruskean kirjan* sanelujen tauoilla. Valikoima siitä löytyy A. Ambrosen toimittamasta kirjasta *Wittgenstein's Lectures in Cambridge 1932–35*. Myös itse luennot ovat kiinnostavaa ja ehkä muita tekstejä helpommin lähestyttävää luettavaa. (Muiden kirjaamina niihin tulee silti suhtautua tietyllä varovaisuudella.) Samalta akateemiselta vuodelta on myös muistikirja MS 147, jossa on luennoilla käsiteltyihin teemoihin ja itse luennointiin liittyviä huomautuksia.

Vuonna 1936 Wittgenstein yritti käyttää *Ruskeaa kirjaa* tulevan kirjansa perustana. Tästä syntyi *Ruskean kirjan* saksankielinen versio, jolle Wittgenstein on antanut nimeksi 'Philosophische Untersuchungen', joka on julkaistu nimellä *Eine Philosophische Betrachtung* Suhrkampin Werkausgabe-sarjassa. Wittgenstein ei kuitenkaan ollut tyytyväinen muokkaustyönsä tulokseen, vaan lopetti yrityksen yli 170:n sivun jälkeen sanoilla "Koko tämä 'muokkausyritys' sivulta 118 lähtien ei ole minikään arvoinen."²⁰ On esitetty, että Wittgensteinin turhautuminen liittyy tässä nimenomaan hänen kokemuksiinsa vaikeuksiin esittää filosofiset ideansa lineaarisessa muodossa. Siten se kertoisi myös jotakin *Filosofisten tutkimusten* tyylistä sekä tätä kautta Wittgensteinin filosofiakäsityksestä. Eräs huomiota herättävä piirre *Filosofisissa tutkimuksissahan* on nimenomaan tekstin ei-lineaarisuus.²¹ *Ruskean kirjan* versio sisältyy *Nachlassissa* muistikirjaan MS 115 (s. 118–292). Sen alku on olemassa myös erillisenä kappaleena (MS 141; vuodelta 1935).

4. Philosophische Untersuchungen

Muoto jossa tunnemme *Filosofiset tutkimukset*, perustuu osittain sen toimittajien, Rheesin ja Anscomben valintoihin. Erityisesti heidän perujaan on kirjan jako nykyisiin kahteen osaan tai ylipäänsä toisen osan liittäminen ensimmäisen osan jatkoksi. Perustelut sille, että Wittgenstein olisi tarkoittanut kirjan julkaistavaksi tässä muodossa ovat epävarmat, ja esim. von Wright (joka ei tuolloin osallistunut toimitus-

työhön) katsoo, että olisi ollut soveliaampaa julkaista toinen osa erikseen²².

Filosofisten tutkimusten (ensimmäisen osan) varhaisin käsikirjoitus on MS 142. Wittgenstein alkoi työstää tätä pian luovuttuaan *Ruskean kirjan* uudelleen muokkaamisesta loppuvuodesta 1936. Se sisältää kaksi yritystä kirjoittaa puhtaaksi materiaalia, josta *Filosofisten tutkimusten* ensimmäisen osan ensimmäinen puolisko muodostuu.²³ Erityisesti Wittgensteinilla näyttää tässä vaiheessa olevan ongelmia vielä filosofian käsitettä ja metodeja koskevien huomautusten kohdalla, joista muotoutuivat *Filosofisten tutkimusten* huomautukset §§ 89–133.²⁴ Samalta ajalta on peräisin myös myöhempi *Denkbewegungen*-kokoelmassa julkaistuista kahdesta päiväkirjasta (MS 183). Vaikka päiväkirja on pääasiassa henkilökohtaisempi, siinä on myös joitakin em. muistikirjoissa käsiteltyihin teemoihin liittyviä huomautuksia (metafysiikasta, filosofiasta ja dogmatismista). MS 183 on julkaistu englantilais-saksalaisena versiona kokoelmassa *Ludwig Wittgenstein Public and Private Occasions* (2003), joka tämän lisäksi sisältää selontekoja esitelmistä ja keskusteluista sekä kirjeenvaihtoa.

MS 142:n pohjalta Wittgenstein saneli *Filosofisten tutkimusten* 1937 konekirjoituksen TS 220. Tämä muodostaa yhdessä vuodelta 1938 peräisin olevan, suunnilleen saman mittaisen TS 221:n kanssa niin kutsutun *Filosofisten tutkimusten varhaisversion*. (TS 221:n perustana puolestaan ovat

niteet MS 117–119.) Tämä varhaisversio oli tarkoitus julkaista Cambridge University Pressin toimesta kaksikielisenä versiona ja myös käännöstyö aloitettiin.²⁵ Ero *Filosofisten tutkimusten* varhais- ja nykyisen version välillä on ennen kaikkea se, että varhaisversion jatko (TS 221) keskittyy matematiikan filosofiaan, kun taas *Filosofisten tutkimusten* nykyinen versio kääntyy säännön seuraamista koskevasta keskustelusta pikemminkin mielenfilosofiaan. TS 221 on julkaistu osana *Filosofisten tutkimusten varhaisversiota* Schulten (2001) toimittamassa *Filosofisten tutkimusten* kriittisgeneettisessä laitoksessa.

Wittgenstein kuitenkin päätti muokata kirjaansa edelleen. Tämä tapahtui jossakin vaiheessa vuosina 1942–44. Esim. TS 220:n filosofian käsitettä koskevia jaksoja on muokattu konekirjoituksissa TSS 237 ja 238, joista jälkimmäinen on vuodelta 1942. Tämän myötä TS 220:sta muotoutui TS 239. Vuosina 1944–45 Wittgenstein kirjoitti (ja kirjoitti puhtaaksi) myös uutta materiaalia esim. 'yksityisen' kokemuksen käsitteestä²⁶. Tästä aiheesta hän oli luennoinut jo 1930-luvun puolivälissä²⁷. Tämän työn tuloksena, erilaisten käsi- ja konekirjoitusvaiheiden kautta – Wittgenstein mm. laati kokoelmia vanhojen käsikirjoitusten huomautuksista käyttääkseen niitä *Filosofisissa tutkimuksissa*²⁸ – syntyi lopulta se, mikä nyt tunnetaan *Filosofisten tutkimusten* ensimmäisenä osana. Lopullinen versio on konekirjoitus TS 227(a ja b) (1946).²⁹

5. *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie I & II* ja *Lätze Schriften über die Philosophie der Psychologie I & II*

Ensin mainitut teokset, *Huomautuksia psykologian filosofiasta I ja II* esittävät konekirjoitukset TS 229 (1947) ja TS 232 (1948) ilman merkittäviä toimituksellisia interventioita. Näiden konekirjoitusten taustalla ovat niteet MSS 130–138, joista löytyy myös paljon vaihtoehtoisia muotoiluja ja kiinnostavia poisjääneitä huomautuksia. Osittain samaa materiaalia on julkaistu myös kokoelmassa *Zettel. Huomautuksia psykologian filosofiasta* toimittajat Anscombe ja von Wright kuvaavat käsikirjoitusten 130–138 sisältöä esitutkielmiksi *Filosofisten tutkimusten* osaan II. Wittgenstein kirjoitti ne puhtaaksi MS 144:ään, josta saneli nykyisen *Filosofisten tutkimusten* II-osan konekirjoituksen. Tämä konekirjoitus on kadonnut, mutta voidaan rekonstruoida MS 144:ään kirjattujen ohjeiden perusteella.

Viimeiset kirjoitukset psykologian filosofiasta I perustuu niteen MS 137 loppuosaan ja niteeseen MS 138 (1948–49). (Yleisemmät huomautukset, jotka on julkaistu *Vermischte Bemerkungenissa*, on karsittu pois tästä julkaisusta.) Kokoelmassa *Viimeiset kirjoitukset psykologian filosofiasta II* (ei suom.) on julkaistu kuusi Wittgensteinin muistikirjaa (MSS 169, 170, 171, 173, 174, 176) hänen kolmelta viimeiseltä elinvuodeltaan, useimmat niistä kokonaan. Teemoina ovat mm. käsitteet sisäinen ja ulkoinen. Osittain samaa materiaalia on myös julkaistu kokoelmassa *Huomautuksia väreistä* (ks. alla). Toisiin aiheisiin keskittyviä kirjoituksia samalta ajalta on julkaistu kokoelmassa *Varmuudesta* (ks. alla).

Vuosina 1946–47 Wittgenstein myös luennoi psykologian filosofiasta. Näistä luennoista on julkaistu kolmen oppilaan muistiinpanot.

6. *Bemerkungen Über die Grundlagen der Mathematik*

Huomautuksia matematiikan perusteista perustuu suurimaksi osaksi Wittgensteinin teksteihin vuosilta 1937–44. Kuten yllä totesin, *Filosofisten tutkimusten* varhaisversion jälkimmäinen osa (TS 221) käsittelee matematiikan filosofiaa. Jossakin vaiheessa työstäessään *Filosofisia tutkimuksia* Wittgenstein leikkeli tämän konekirjoituksen palasiksi ja järjesti sen uudelleen. Näin syntyi TS 222, joka on painettu teoksen *Huomautuksia matematiikan perusteista* ensimmäisenä osana. Se on kyseisen teoksen osista varhaisin, mutta samalla viimeistellyn, ja ainoa, joka perustuu konekirjoitukseen.³⁰ Teoksen *Huomautuksia matematiikan perusteista* toinen osa perustuu niteisiin MS 117 ja 121 ja käsittelee esim. joukkooppia, luvun, äärettömän ja todistettavuuden käsitteitä. Kolmas, ei kovin viimeistelyä osa käsittelee Russellin logisistista ohjelmaa matematiikan johtamiseksi logiikasta sekä todistuksen käsitettä. Se on peräisin vuosilta 1939–40, perustuen MS 117:a jälkimmäiseen puoliskoon ja MS 122:een. Neljäs osa perustuu muistikirjaan MS 125 vuodelta 1942, ja viides, mm. intuitionismia käsittelevä osa muistikirjoihin MSS 126 ja 127 vuosilta 1942–43. Säännön seuraamisen käsitettä käsittelevä kuudes osa perustuu muistikirjaan MS 164, joka on kirjoitettu vuosina 1941–44.³¹ Viimeinen, matemaattisten lauseiden ja kokemuslauseiden suhdetta, matemaattista todistamista ja loogista päättelyä käsittelevä seitsemäs osa perustuu MS 124:n

alkuosaan. Tämän tekstin ja *Filosofisten tutkimusten* pykälien 209–237 välillä on vastaavuuksia. Huomionarvoista on, että ensimmäisen osan lisäksi vain kuudes osa esittää täydellisesti Wittgensteinin itsensä laatiman tekstin. Muut osat ovat valikoimia käsikirjoituksista.³²

Wittgensteinin luentoja matematiikan perusteista on julkaistu nimellä *Wittgenstein's Lectures on the Foundations of Mathematics, Cambridge 1939*. Niitä voidaan pitää kiinnostavana ei ainoastaan itse käsitellyn teeman, vaan myös sen yleisemmän filosofisen lähestymistavan kannalta, joka tulee niissä näkyviin.

7. *Über Gewissheit*

Varmuudesta versoa keskusteluista koskien Mooren 'terveen järjen puolustusta'. Se laajenee kuitenkin käsittelemään perustan käsitettä ja kokemuslauseiden ja käsitteiden määritelmien monimutkaisia suhteita. Kokoelma perustuu muistikirjoihin ja irtonaisille papereille kirjoitettuihin muistiinpanoihin MS 172 (käsikirjoituksen sivulle 22 asti), MS 175, MS 176 ja MS 177 vuosilta 1950–51.³³ Lähteissä on myös toimittajien karsimaa materiaalia. Keskusteluja näihin teemoihin liittyen on raportoitu myös Norman Malcolmin Wittgenstein-muistelmassa.

8. *Bemerkungen über die Farben*

Huomautuksia väreistä perustuu kolmeen lähteeseen vuosilta 1950–51. Ensimmäinen osa perustuu muistikirjaan MS 176, joka on pääosin valikoima ja puhtaksikirjoitus aiemmista teksteistä. Toinen osa perustuu irtonaisille sivuille kirjoitettuihin huomautuksiin, jotka Wittgenstein jätti Anscomben taloon muuttaessaan tämän luota Oxfordista Cambridgeen kuolemaan. Lähde on MS 172 (käsikirjoituksen sivulta 22 eteenpäin). Kolmas osa on valikoima muistikirjasta MS 173.

9. *Vermischte Bemerkungen (Culture and Value)*

von Wrightin toimittama (uudistettu painos, toim. Alois Pichler) *Yleisiä huomautuksia* on kronologisesti järjestetty kokoelma Wittgensteinin huomautuksia vuosilta 1914–1951. Ne eivät muodosta mitään yhtenäistä tekstikokonaisuutta, vaikkakin jonkinlaisen teemallisen kokonaisuuden. Huomautukset ovat luonteeltaan pikemminkin yleisempiä kuin jotakin tiettyä filosofista kysymystä käsitteleviä. Wittgenstein käsittelee kokoelmassa esim. musiikkia, kirjallisuutta, juutalaisuuttaan ym. Mukana on myös joitakin kiinnostavia filosofian luonnetta koskevia huomautuksia. Uudistetusta painoksesta huomautukset on helppo jäljittää alkuperäisiin lähteisiin, sillä lähteet on ilmoitettu.

10. *Zettel*

Zettel on kokoelma Wittgensteinin lappusiksi saksimia huomautuksia, joita hän säilytti pahvilaatikossa. Useimmat ovat peräisin konekirjoituksista ja ilmeisesti vuosilta 1929–48.

Osassa tapauksia lähde voidaan paikantaa, mutta joissakin tapauksissa Wittgenstein on ilmeisesti tuhonnut alkuperäisen konekirjoituksen.³⁴ Kaiken kaikkiaan kokoelman tarkoitus on hieman epäselvä, mutta jotkut huomautukset näyttävät yksinkertaisesti päätyneen laatikkoon Wittgensteinin tiivistäessä *Filosofisia tutkimuksia* (esim. § 444 on vielä mukana MS 142:ssa, TS 220:ssa ja TS 239:ssa). Voidaan myös ajatella, että joissakin tapauksissa Wittgenstein on halunnut säilyttää huomautuksen jonkin tietyn osuvan muotoilun takia. Kokoelma on P. T. Geachin ja toimittajien järjestämä, perustuen osittain nippuihin, joihin Wittgenstein oli laput järjestänyt.

Lopuksi

Wittgensteinin *Nachlassiin* liittyy edelleen avoimia kysymyksiä, esim. koskien sen tekstien ajoitusta, sitä mikä on kunkin tekstin aiottu rooli ja asema Wittgensteinin kokonaistuotannossa jne. Vaikka uusia osia *Nachlassista* saattaa vielä tulla päivänvaloon, ei ole silti odotettavissa, että tämä mullistaisi käsityksemme Wittgensteinista ja hänen filosofiastaan. Pikemminkin, sikäli kuin mullistuksia on odotettavissa, ne luultavasti tulevat tutkimalla huolellisemmin materiaalia, joka meillä jo on. Siihen nykyiset, erityisesti viimeaikaiset julkaisut antavat erinomaiset mahdollisuudet.³⁵

Viitteet

1. Testamentissaan Wittgenstein nimesi (entiset) oppilaansa Elizabeth Anscomben, Rush Rheesin ja G. H. von Wrightin kirjallisen jäämistönsä oikeudenomistajiksi antaen näille luvan julkaista siitä kaiken sopivaksi katsomansa (Wittgenstein 2000, Introduction).
2. *Wittgenstein's Nachlass. The Bergen Electronic Edition*, Oxford University Press 2000.
3. Katso <http://www.nlx.com/homepage.htm>.
4. Näiltä sivuilta löytyy myös muuta Wittgensteiniin liittyvää materiaalia, mm. toinen kokeellinen sähköinen editio Wittgensteinin teksteistä

sekä linkkejä. Katso <http://helmer.hit.uib.no/wab/>.

5. *Filosofisten tutkimusten* syntyhistoriasta, katso von Wright 1982, luku 4. ja Schulten johdanto *Philosophische Untersuchungen, Kritisch-Genetische Edition* -laitokseen.
6. Filosofisista kysymyksistä, jotka liittyvät *Nachlassin* käyttöön *Filosofisten tutkimusten* tulkinnassa, katso esim. Pichler 2004.
7. Katso Baker 1979 ja 1997 tämän yhteistyön historiasta.
8. Von Wright 1986, 68; vertaa kuitenkin myös McGuinness 1989.
9. Käytän *Nachlassin* teksteistä von Wrightin luomaa, nyttemmin vakiintunutta numerointisysteemiä (katso von Wright 1982, luku 2). On syytä huomata, että numerointi viittaa fyysisiin kappaleisiin (kuten muistikirjoihin). Yhteen muistikirjaan saattaa kuitenkin sisältyä erillisiä jaksoja tekstiä useammalta kuin yhdeltä ajanjaksolta, jolloin muistikirjan voidaan sanoa sisältävän useamman kuin yhden tekstin. Vastaavasti yhdeksi tekstiksi luettava kokonaisuus voi koostua esim. kahdesta erillisestä konekirjoituksesta. Numerointi ei siis viittaa teksteihin identifioiduna niiden teemojen tai kirjoittamisajankohdan kautta.
10. Katso Engelmann 1967, 117.
11. Katso Anscomben selostus teoksessa Copi, toim. 1966.
12. Katso Rhees, *Filosofisten huomautuksien* saatesanat.
13. Kysymys Wittgensteinin käännteestä on kuitenkin monimutkainen, eikä sitä ole mahdollista käsitellä tässä. Katso Kuusela, ilmestyy ja Pichler 2004.
14. Voidaan silti nähdä myös olennaisia eroja MS 110:n ja Wittgensteinin 'kypsän' lähestymistavan välillä, vaikkakaan kysymystä ei voida tarkastella tässä.
15. TS 213:n ja myös muiden Rheesin käyttämien tekstien marginaaleista löytyy Wittgensteinin korjauksia sekä kommentteja siitä, mihin mikään keskustelu kuuluu.
16. Katso esim. Kenny 1984 ja Rhees 1996. Tämä luku on sittemmin julkaistu *Synthese*-lehdessä ja *Philosophical Occasions* -kokoelmassa.
17. Tämä ei silti merkitse, että Wittgenstein olisi välttämättä ollut tyytyväinen tähän osaan sellaisenaan. Hänen myöhempiä matematiikan perusteita koskevia tekstejään ja huomautuksiaan on julkaistu kokoelmassa *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*, katso jäljempänä.
18. Katso Pichler 1994, 127, 128 ja Pichler 2000. Yksityiskohtaisesti huomautusten lähteitä ovat listanneet Biggs ja Pichler 1993, 50–58 sekä Keicher 2002. MS 116:n ajoitukseen liittyvästä ongelmasta katso Hilmy 1987, 25ff., Pichler 1994, 128, von Wright 1982, 122ff.
19. Wittgenstein 1958, v.
20. MS 115, 292.
21. Katso Pichler 2004.
22. Von Wright 2001, 8; vertaa kuitenkin Huitfeldt ja Rossvær 1989.
23. MS 142 ulottuu noin *Filosofisten tutkimusten* huomautukseen § 189. Se päättyy siis nykyisen *Filosofisten tutkimusten* säännön seuraamisen käsitettä koskevan keskustelun loppupuolella.

24. Näihin kysymyksiin liittyviä ongelmia hän pohtii myös samalta ajalta (1937) peräisin olevissa muistikirjoissa MS 157a (loppuosa) ja MS 157b; katso myös MS 152 vuodelta 1936, johon sisältyy MS 142:ssa käytettyä materiaalia. Näitä muistikirjoja on kiinnostava lukea *Filosofisten tutkimusten* ja sen varhaisversioiden rinnalla.
25. Rheesin laatima ja Wittgensteinin korjailema, mutta keskeneräiseksi jäänyt käännös löytyy Bergenin laitoksesta numerolla TS 226.
26. Katso MS 129, TSS 241, 242.
27. Katso MSS 148, 149, 151 ja 316.
28. Katso TSS 228.
29. *Filosofisten tutkimusten* syntyvaiheista katso Schulte 2001 ja von Wright 1982. Sen huomautusten alkuperää on kartoittanut Maury 1994. *Filosofisten tutkimusten* nykyisen version toisesta osasta, jonka Anscombe ja Rhees liittivät TS 227 jatkoksi, katso seuraava luku.
30. Katso Schulte 2001a, 1102–05 ja toimittajien esipuhe teoksessa *Huomautuksia matematiikan perusteista*.
31. Monkin (1990, 438) mukaan vuonna 1941.
32. Huomautusten lähteistä tarkemmin katso Biggs ja Pichler 1993, 60–68.
33. Lähteistä tarkemmin katso osittain virheellinen Biggs ja Pichler 1993.
34. Huomautusten alkuperästä katso Maury 1981.
35. Kiitän André Maurya ja Tommi Uschanovia kommentista.

Kirjallisuus

Wittgenstein

- Ludwig Wittgenstein, *Preliminary Studies for the "Philosophical Investigations" Generally Known as the Blue and Brown Books*. Basil Blackwell, Oxford 1958.
- Ludwig Wittgenstein, *Prototractatus. An early version of Tractatus Logico-Philosophicus*. Routledge & Kegan Paul, London 1971.
- Ludwig Wittgenstein, *Letters to C. K. Ogden*. G. H. von Wright (toim.). Blackwell, Oxford 1973.
- Ludwig Wittgenstein, *Last Writings in the Philosophy of Psychology I, Preliminary Studies for Part II of Philosophical Investigations*. G. H. von Wright ja H. Nyman (toim.). Basil Blackwell, Oxford 1982.
- Ludwig Wittgenstein, *Werkausgabe in 8 Bänden*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.
- Ludwig Wittgenstein, *Logisch Philosophische Abhandlung, Tractatus logico-philosophicus*, Kritische Edition. Toim. B. McGuinness ja J. Schulte. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1989.
- Ludwig Wittgenstein, *Last Writings in the Philosophy of Psychology II, The Inner and the Outer*. G. H. von Wright & H. Nyman (toim.). Basil Blackwell, Oxford 1992.
- Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Occasions 1912–1951*. J. Klagge ja A. Nordmann (toim.). Hackett Publishing Company, Indianapolis 1993.
- Ludwig Wittgenstein, *Cambridge Letters, Correspondence with Russell, Keynes and Moore and Straffa*. B. McGuinness ja G. H. von Wright (toim.). Basil Blackwell, Oxford 1995.
- Ludwig Wittgenstein, *Denkbewegungen, Tagebücher 1930–1932 / 1936–1937*. Ilse Somavilla. Haymon-Verlag, Innsbruck 1997.
- Ludwig Wittgenstein, *Wiener Ausgabe, Studien Texte*. Michael Nedo (toim.). Springer, Wien & New York 1999.
- Ludwig Wittgenstein, *Vermischte Bemerkungen/Culture and Value*. Revised Edition. G. H. von Wright ja H. Nyman (toim.), rev. ed. A. Pichler (toim.). Blackwell, Oxford 1998.
- Ludwig Wittgenstein, *Wittgenstein's Nachlass, The Bergen Electronic Edition*. Edited by The Wittgenstein Archives at the University of Bergen. Copyright by Oxford University Press, the University of Bergen, the Wittgenstein Trustees 2000.
- Ludwig Wittgenstein, *"Philosophische Untersuchungen" Kritisch-genetische Edition*. Joachim Schulte (toim.). Suhrkamp, Frankfurt am Main 2001.
- Ludwig Wittgenstein ja Friedrich Waismann, *The Voices of Wittgenstein: The Vienna Circle*. Gordon Baker (toim.). Routledge, London ja New York 2003.
- Ludwig Wittgenstein, *Ludwig Wittgenstein, Public and Private Occasions*. J. Klagge ja A. Nordmann (toim.). Rowman and Littlefield, Lanham, Boulder, New York, Oxford 2003.

Tekstissä mainitut Wittgensteinin teokset ovat ilmestyneet myös Blackwellin (Oxford) kustantamana englanninkielisinä käännöksinä (usein kaksikielisinä saksalais-englantilaisina laitoksina.) Lähes kaikki mainituista Wittgensteinin teoksista kuten myös Malcolmmin muistelmia on suomennettu (WSOY:n kustantamana).

Muiden kirjaamat luennot, keskustelut ja muistelmat

- Alice Ambrose (toim.), *Wittgenstein's Lectures, Cambridge 1932–35*. Basil Blackwell, Oxford 1979.
- Cora Diamond (toim.), *Wittgenstein's Lectures on the Foundations of Mathematics, Cambridge 1939*, From the Notes of R. G. Bosanquet, Norman Malcolm, Rush Rhees, and Yorick Smythies. Chicago University Press, Chicago 1989.
- Desmond Lee (toim.), *Wittgenstein's Lectures 1930–1932*. From the notes of John King and Desmond Lee. Basil Blackwell, Oxford 1980.
- Engelmann Paul, *Letters from Ludwig Wittgenstein. With a Memoir*. Basil Blackwell, Oxford 1967.
- P. T. Geach (toim.) *Wittgenstein's Lectures on Philosophical Psychology 1946–1947*. Notes by P. T. Geach, K. J. Shah, A. C. Jackson. Toim. Geach P. T. Harvester. Wheatsheaf, Hertfordshire 1988.
- Norman Malcolm, *Ludwig Wittgenstein, A Memoir*. Oxford University Press, London 1958.
- Friedrich Waismann, *Wittgenstein und der Wiener Kreis*, Gespräche, aufgezeichnet von Friedrich Waismann. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.

Sekundaarikirjallisuus

- Gordon Baker, Verehrung und Verkehrung: Waismann and Wittgenstein. Teoksessa C. G. Luckhardt (toim.), *Wittgenstein: Sources and Perspectives*. Harvester Press, Hassocks, 1979.
- Gordon Baker, Preface to the Second Edition. Teoksessa Rom Harré (toim.), *The Principles of Linguistic Philosophy*. Macmillan, Basingstoke, 1997.
- Michael Biggs ja Alois Pichler, Wittgenstein: Two Source Catalogues and a Bibliography. *Working Papers from the Wittgenstein Archives at the University of Bergen* No. 7, 1993.
- I. M. Copi & R. W. Beard (toim.), *Essays on Wittgenstein's Tractatus*. Routledge & Kegan Paul, London 1966.
- S. Stephen Hilmy, *The Later Wittgenstein, The Emergence of a New Philosophical Method*. Basil Blackwell, Oxford 1987.
- Claus Huitfeldt ja Viggo Rossvåg, *The Norwegian Wittgenstein Project Report 1988*. Norwegian Computer Centre for the Humanities.
- Peter Keicher, Die Wittgenstein-Werkausgabe und ihre Quellen im Nachlaß. Teoksessa Rudolf Haller ja Klaus Puhl (toim.), *Wittgenstein und die Zukunft der Philosophie Eine Neubewertung nach 50 Jahren*. Akten des 24. Internationalen Wittgenstein-Symposiums. Öbv & hpt Verlagsgesellschaft, Wien 2002.
- Anthony Kenny, *The Legacy of Wittgenstein*. Basil Blackwell, Oxford 1984.
- Oskari Kuusela, From Metaphysics and Philosophical Theses to Grammar: Wittgenstein's Turn. *Philosophical Investigations*. Ilmestyy.
- André Maury, Sources of the Remarks in Wittgenstein's *Zettel*. *Philosophical Investigations* 6, 1981.
- André Maury, Sources of the Remarks in Wittgenstein's *Philosophische Untersuchungen*. *Synthese* 89, 1994.
- Brian McGuinness, Wittgenstein's Pre-Tractatus Manuscripts. *Grazer Philosophische Studien* 33/34, 1989.
- Ray Monk, *Ludwig Wittgenstein, The Duty of Genius*. Jonathan Cape, London 1990.
- Alois Pichler, Untersuchungen zu Wittgensteins Nachlaß. *Working Papers from the Wittgenstein Archives at the University of Bergen* No. 8, 1994.
- Alois Pichler, Zum *Big Typescript*, dessen "Überarbeitung" und Rhees' *Philosophischer Grammatik*, <http://helmer.aksis.uib.no/wab/alois/pg.htm>, 2000.
- Alois Pichler, *Wittgensteins Philosophische Untersuchungen*. Vom Buch zum Album. Rodopi, Amsterdam, New York 2004.
- Rush Rhees, On Editing Wittgenstein. *Philosophical Investigations* 19:1, 1996.
- Joachim Schulte, Einleitung. Teoksessa Joachim Schulte (toim.), *"Philosophische Untersuchungen", Kritisch-genetische Edition*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2001, s. 12–50.
- Joachim Schulte, Historisch-philologische Nachbemerkungen. Teoksessa Joachim Schulte (toim.), *"Philosophische Untersuchungen", Kritisch-genetische Edition*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2001(a), s. 1089–1112.
- Friedrich Waismann, *Principles of Linguistic Philosophy*. Second edition, MacMillan, Basingstoke, 1997.
- Georg Henrik von Wright, *Wittgenstein*. Basil Blackwell, Oxford, 1982.
- Georg Henrik von Wright, Vorwort. Teoksessa Joachim Schulte (toim.), *"Philosophische Untersuchungen", Kritisch-genetische Edition*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2001.